

Αγκύρας Μητρόπολις (Οθωμανική Περίοδος)

1. Εισαγωγή

1. Εισαγωγή
2. Διοίκηση
3. Γεωγραφικός χώρος
4. Ποίμνιο

Ο χριστιανισμός πρέπει να εισήχθη στην περιοχή της Γαλατίας και την πρωτεύουσά της Άγκυρα ήδη κατά την αποστολική εποχή. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι στην Άγκυρα κήρυξαν οι ίδιοι οι απόστολοι Πέτρος και Ανδρέας, και ιδίως ο Παύλος, οι οποίοι και συγκρότησαν την τοπική εκκλησία.¹ Έχει υποστηριχθεί ότι πρώτος επίσκοπος της πόλης υπήρξε ο Κρήσκης, μαθητής του αποστόλου Παύλου που έζησε μεταξύ 56 και 117 μ.Χ..² Πάντως ο αρχαιότερος αναμφισβήτητα αποδεκτός επίσκοπος Αγκύρας είναι ο Θεόδωρος που φέρεται να μαρτύρησε σε κάποιο διωγμό, προ του Διοκλητιανού. Επόμενος γνωστός επίσκοπος της πόλης είναι ο Κλήμης, που γεννήθηκε το 265 και μαρτύρησε επί Διοκλητιανού (284-305 μ.Χ.), του οποίου η μνήμη τιμάται στις 23 Ιανουαρίου.

Σταδιακά η επισκοπή Αγκύρας αναβαθμίζεται σε μητρόπολη και έδρα της εκκλησιαστικής επαρχίας Γαλατίας Πρώτης για την οποία πληροφορούμαστε, από το 650 περίπου και εξής, οπότε αρχίζουν να συντάσσονται οι *notitiae episcopatum*, ότι κατατάσσεται ιεραρχικά στην 4η θέση μεταξύ των μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, θέση που διατηρεί μέχρι και το 18ο αιώνα, οπότε και υποβιβάζεται στην 31η θέση για να κατέλθει μέχρι το 1855 στην 32η, ενώ κατά τις αρχές του 20ου αιώνα ανεβαίνει ελαφρά στην 29η.³ Κατά την Πρώιμη και Μέση Βυζαντινή εποχή στη μητρόπολη Αγκύρας υπάγεται σειρά επισκοπών,⁴ οι οποίες όμως εκλείπουν από τα τέλη του 11ου αιώνα και εξής λόγω της τουρκικής κατάκτησης και της επακόλουθης μείωσης του ορθόδοξου πληθυσμού.⁵ Έκτοτε ενσκήπτει και το πρόβλημα της επιτόπιας παρουσίας των μητροπολιτών, διότι δεν υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες για το αν τα διάφορα πρόσωπα που έφεραν το αξίωμα του μητροπολίτη από το 12ο μέχρι τις αρχές του 17ου αιώνα μετέβαιναν επιτόπου και ασκούσαν πραγματικά τα καθήκοντά τους. Η επαρχία πάντως εξακολούθησε να υφίσταται συνεχώς και κατά καιρούς η θέση του μητροπολίτη της καλύφθηκε από διακεκριμένες προσωπικότητες, όπως ο Γερμανός Ρασοξέστης, ο Σεραφείμ Πισίδιος, ο Γεράσιμος Δομνηνός, ο Γερβάσιος Σαρασίτης. Μετά την αποχώρηση των τελευταίων ορθοδόξων το 1923 και την ουσιαστική έκλειψη της επαρχίας, ο τότε μητροπολίτης Κωνσταντίνος (1922-1934) εξακολούθησε να φέρει τον τίτλο του εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη.

2. Διοίκηση

Το θέμα της διοίκησης της επαρχίας συναρτάται πρωταρχικά με την επιτόπια ή μη παρουσία και άσκηση καθηκόντων από το μητροπολίτη και πρόκειται για θέμα που ουσιαστικά τίθεται από τα τέλη του 11ου αιώνα και εξής, οπότε η τουρκική κατάκτηση, που επιφέρει τη σχετική απομόνωση της περιοχής της Άγκυρας από το πολιτικό και εκκλησιαστικό κέντρο της ορθοδοξίας, όπως και τη μείωση του τοπικού ορθόδοξου πληθυσμού, συντελεί στην αδυναμία πολλές φορές της ενεργού παρουσίας μητροπολίτη. Χαρακτηριστική επ' αυτού περίπτωση είναι η περίοδος από τα μέσα του 14ου αιώνα ως τις αρχές του 17ου, από την οποία υπάρχουν πολλές μαρτυρίες είτε ότι το μητροπολιτικό της αξίωμα δινόταν σε ιεράρχη άλλης επαρχίας, είτε ότι η ίδια η επαρχία παραχωρούνταν εξαιρετικώς κατά τον ίδιο τρόπο, είτε ότι ο φέρων το αξίωμα του μητροπολίτη αυτής δε βρισκόταν επιτόπου.⁶ Από την άλλη, για τη μετά την άλωση περίοδο η μνεία της μητρόπολης Αγκύρας στα πατριαρχικά βεράτια του 1483 και 1525 είναι ισχυρή ένδειξη της επιτόπιας ύπαρξης μητροπολίτη,⁷ ενώ η Καισάρεια, η οποία εξακολουθούσε να αποτελεί ενεργό εκκλησιαστική επαρχία χωρίς όμως επιτόπια παρουσία μητροπολίτη, δεν αναφέρεται. Γενικά, το πρόβλημα της επιτόπιας παρουσίας και ενεργού άσκησης καθηκόντων από τους μητροπολίτες Αγκύρας προ του 17ου αιώνα δεν είναι εύκολα επιλύσιμο και σε περίπτωση έλλειψης θετικών μαρτυριών για την εκεί παρουσία τους αυτή δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη.

Ο πρώτος μητροπολίτης Αγκύρας των Νεότερων χρόνων για τον οποίο υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι άσκησε τα καθήκοντά του επιτόπου είναι ο Παρθένιος (1602-1631), που σε αναφορά του προς τον Πατριάρχη κάνει γνωστή τη δεινή οικονομική κατάσταση της μητρόπολης, πρόβλημα εγγενές που είχε μάλιστα επιδεινωθεί λόγω «των καιρού ανωμαλιών» (δηλαδή των εξεγέρσεων των Τζελαλήδων), και εξαιτίας του οποίου ήταν προβληματική η συντήρηση γνήσιου μητροπολίτη. Για την άμεση αντιμετώπιση τότε του οικονομικού προβλήματος της μητρόπολης και ως στοιχειώδες μέτρο ενίσχυσης παραχωρήθηκαν στον Αγκύρας το 1610 οι οικισμοί Οινούπολη (δηλαδή Ινέπολις, İnebolu), Τιλικισάρ και Τόσια από τη μητρόπολη Γάγγρας. Το παραπάνω περιστατικό παρέχει ικανοποιητική εξήγηση του φαινομένου της συχνής μη παρουσίας μητροπολίτη στην Άγκυρα, δηλαδή της ουσιαστικής υπολειτουργίας της μητρόπολης κατά τους προηγούμενους αιώνες, αφού μας επιτρέπει να το αποδώσουμε στην αριθμητική αδυναμία του ποιμνίου και σε συνακόλουθη έλλειψη επαρκών πόρων. Από τις αρχές του 17ου αιώνα (εποχή αρχιερατείας του Παρθενίου) μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι μητροπολίτες Αγκύρας βρίσκονται επιτόπου αν δεν υπάρχει ένδειξη για το αντίθετο. Παρ' όλα αυτά επαρκείς πληροφορίες για τη λειτουργία της μητρόπολης

και το πρόσωπο των μητροπολιτών έχουμε μόνο από το 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού. Έδρα της μητρόπολης παραμένει συνεχώς η Άγκυρα και από το 1794 ως μητροπολιτικός ναός χρησιμοποιείται ο νεόκτιστος ναός του Αγίου Νικολάου,⁸ ενώ στις δεκαετίες του 1870 και 1880 συγκροτούνται τα τρία σχολεία της ορθόδοξης κοινότητας, στη διοίκηση και διαχείριση των οποίων η τοπική εκκλησία παίζει πρωτεύοντα ρόλο.

3. Γεωγραφικός χώρος

Από την ίδρυση της εκκλησιαστικής επαρχίας μέχρι και τον 11ο αιώνα, η μητρόπολη Αγκύρας έχει αρμοδιότητα σε σαφώς καθορισμένο χώρο που ταυτίζεται με τη ρωμαϊκή επαρχία Γαλατίας Πρώτης (Galatia Prima), ασχέτως αν η πολιτική αυτή οντότητα έχει πάψει να υφίσταται από τον 7ο αιώνα. Οι μετά τον 11ο αιώνα εξελίξεις, που χαρακτηρίζονται από την απενεργοποίηση και τελικά την έκλειψη εκκλησιαστικών επαρχιών, ενδεχομένως επιφέρουν την επέκταση της επαρχίας Αγκύρας (που η επίσημη ονομασία της παραμένει «επαρχία Γαλατίας» και ο μητροπολίτης φέρει τον πλήρη τίτλο του «υπερτίμου και εξάρχου πάσης Γαλατίας») στο χώρο γειτονικών επαρχιών που καθίστανται ανενεργές, π.χ. στο χώρο της Γαλατίας Σαλουταρίας που είχε έδρα τον Πεσινούντα. Σε κάθε περίπτωση όμως, σαφείς πληροφορίες για το χώρο αρμοδιότητας της επαρχίας δεν υφίστανται προ του 17ου αιώνα, αλλά και έκτοτε σαφής γνώση του χώρου αρμοδιότητας της μητρόπολης αυτής υπάρχει μόνο από το β' μισό του 19ου αιώνα.

Κατά το 15ο, 16ο και 17ο αιώνα η αρμοδιότητα της μητρόπολης πιθανώς εκτείνεται στο χώρο του παλαιού σαντζακιού της Αγκύρας, με την προσθήκη από τις αρχές του 17ου αιώνα (1610) των κωμοπόλεων Τιλχισάρ, Οινούπολη (δηλαδή Ινέπολις, İnebolu) και Τόσια του σαντζακιού της Κασταμονής, που υπάγονταν έως τότε στη μητρόπολη Γάγγρας, προκειμένου να αντιμετωπιστεί κάπως το συνεχές οικονομικό πρόβλημα της μητρόπολης λόγω του μικρού ποιμνίου της.⁹ Οι μητροπολίτες Γάγγρας πάντως ουδέποτε συναίνεσαν στην αφαίρεση των οικισμών αυτών από την αρμοδιότητά τους και κατόπιν συνεχών παραστάσεων κατά τις επόμενες δεκαετίες πέτυχαν την οριστική επιστροφή τους.

Έκτοτε φτάνουμε στη μετά το Τανζιμάτ περίοδο της τελικής αναδιοργάνωσης των οθωμανικών επαρχιών για να έχουμε μια σαφή εικόνα του χώρου αρμοδιότητας της επαρχίας Αγκύρας και μάλιστα σε σχέση με τη διοικητική διαίρεση του κράτους. Το ύστερο οθωμανικό βιλαέτι Αγκύρας εμπεριέχει τις έδρες δύο ορθόδοξων μητροπόλεων, Αγκύρας και Καισαρείας, με την αναλογία χώρου

αρμοδιότητας μεταξύ αυτών των δύο να κλίνει συντριπτικά υπέρ της μητρόπολης Καισαρείας, η οποία εκτείνεται στα σαντζάκια Καισαρείας (Kayseri), Υοσγάτης (Yozgat), Τσόρουμ (Çorum) και Κίρσεχιρ (Kirsehir), ενώ η Αγκύρας έχει αρμοδιότητα μόνο στο κυρίως σαντζάκι Αγκύρας, με ορθόδοξο πληθυσμό μόνο στην πόλη της Άγκυρας και τρεις ακόμα ολιγάριθμες κοινότητες στην κωμόπολη του Χαϊμανά (Haymana) και στα χωριά Ντικμέν (Dikmen, στον καζά του Beyrazari ή του Ayaş) και Κετζερέν (Köceren).¹⁰ Επιπλέον, η μητρόπολη Αγκύρας εκτείνεται ελαφρά και στο βιλαέτι Προύσας έχοντας υπό την αρμοδιότητά της τους καζάδες Κιουτάχειας και Εσκίσεχιρ του σαντζακιού Κιουταχειάς με παρουσία ορθόδοξων κοινοτήτων μόνο στις πόλεις της Κιουτάχειας και του Εσκίσεχιρ(καθώς και σε δύο χωριά του καζά).¹¹ Ουσιαστικά ο χώρος αρμοδιότητας της μητρόπολης Αγκύρας κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο περιλαμβάνει οχτώ οικισμούς, δηλαδή την Άγκυρα, την Κιουτάχεια, το Εσκίσεχιρ, το Χαϊμανά, τα χωριά Ντικμέν και Κετζερέν του σαντζακιού Αγκύρας, καθώς και τα χωριά Ισπίρ (İspir) και Κετς ογλού (Kösoglu) του καζά Εσκίσεχιρ.

4. Ποίμνιο

Από όσα αναφέρονται και στο τμήμα σχετικά με το χώρο αρμοδιότητας της μητρόπολης, καθίσταται εμφανές ότι ο πρωταρχικός όρος της ουσιαστικής υπόστασης μιας εκκλησιαστικής επαρχίας είναι το ποίμνιο της. Η ισχύς μάλιστα και το κύρος της επαρχίας συναρτάται πρωταρχικά με την αριθμητική και οικονομική δυναμική της κοινότητας των πιστών.¹² Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα η μητρόπολη Αγκύρας θεωρήθηκε ιδιαίτερα αυξημένου κύρους, με αποτέλεσμα να καταταχθεί στην 4η θέση των μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, είτε αυτό οφειλόταν σε ιστορικούς και συμβολικούς λόγους –ενδεχομένως στην ίδρυση της τοπικής εκκλησίας από τον απόστολο Παύλο– είτε σε πραγματιστικούς σχετιζόμενους με την πολιτική, διοικητική ή οικονομική σημασία της πόλης. Γεγονός είναι ότι η μητρόπολη Αγκύρας διατήρησε αυτή την τιμητικά υψηλή θέση και κατά τους αιώνες μετά τον 11ο, παρόλο που η αριθμητική δύναμη των υπαγόμενων σε αυτή πληθυσμών μειωνόταν διαρκώς καθιστάμενη τελικά ισχνή και ασήμαντη. Η τυπική επιβεβαίωση της παρακμής στην οποία είχε περιέλθει αυτή η εκκλησιαστική επαρχία έλαβε χώρα μόλις κατά το 18ο αιώνα, οπότε και υποβιβάστηκε από την 4η στην 31η θέση.

Η πτώση του ορθόδοξου πληθυσμού της περιοχής ξεκινά ήδη από τον 11ο αιώνα και έως το 15ο αιώνα, από τον οποίο διασώζονται οι αρχαιότερες μαρτυρίες, είχε πλέον οδηγήσει σε πραγματική πληθυσμιακή καχεξία. Το 1488/1489 αναφέρονται

στο σύνολο του σαντζακιού της Άγκυρας 822 νοικοκυριά υπόχρεα κεφαλικού φόρου.¹³ Ειδικά για την πόλη της Άγκυρας, ο Barkan καταγράφει 277 χριστιανικά νοικοκυριά για την περίοδο μεταξύ των ετών 1520-1535, έχοντας προφανώς υπόψη τα δεδομένα καταστίχου του 1522 το οποίο χρησιμοποιούν και οι συντάκτες της εγκυκλοπαίδειας *Yurt Ansiklopedisi*, οι οποίοι, με αναγωγή των καταγραφών του καταστίχου σε κατά προσέγγιση πληθυσμό, υπολογίζουν τους χριστιανούς σε περίπου 1.500 έναντι 15.000 μουσουλμάνων και 200 περίπου Εβραίων.¹⁴ Η πληθύς αρμενικών ονομάτων μεταξύ των χριστιανών δείχνει ότι και εντός αυτής της μειοψηφούσας ομάδας των χριστιανών οι ορθόδοξοι ήταν ακόμα λιγότεροι και είναι εξαιρετικά πιθανό ότι μεταξύ των χριστιανών της Άγκυρας υπερίσχυαν οι Αρμένιοι, όπως άλλωστε και κατά την πρόσφατη περίοδο του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα.¹⁵ Πάντως, η εν γένει παρουσία ορθόδοξης κοινότητας στην Άγκυρα κατά την περίοδο αυτή δεν πρέπει να αμφισβητείται αφού ο περιηγητής Dernschwam (1553) αναφέρεται ρητά στην ύπαρξη ορθοδόξων, «Ελλήνων» (Kricher) όπως τους αποκαλεί, μαζί με τους Αρμένιους και τους Εβραίους.¹⁶

Η ύπαρξη έστω και αυτού του ευάριθμου ποιμνίου δικαιολογούσε την ύπαρξη ενεργού μητρόπολης, επρόκειτο όμως για μητρόπολη περιορισμένων πόρων και οικονομικών δυνατοτήτων καθώς επίσης και χαμηλής πνευματικής δυναμικής, αφού ο ορθόδοξος πληθυσμός συνίστατο από απομονωμένες και αδύναμες οικονομικά και κοινωνικά κοινότητες. Για τους λόγους αυτούς ήταν δύσκολη και προβληματική η ουσιαστική πλήρωση της θέσης του μητροπολίτη και η επιτοπία παρουσία του, όπως αποδεικνύεται από την πληθώρα σχετικών μαρτυριών του 15ου και 16ου αιώνα. Η κατάσταση του ορθόδοξου πληθυσμού φαίνεται ότι επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο λόγω των πολεμικών συγκρούσεων που προκάλεσαν οι εξεγέρσεις των Τζελαλήδων (celali).

Ανάκαμψη και βελτίωση της κατάστασης παρατηρείται καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, όταν υπό τη διοίκηση των Τσαπάνογλου (Çapanoglu) αποκαθίσταται η ηρεμία στην ύπαιθρο και αναδιοργανώνονται προς το παραγωγικότερο οι οικονομικές δομές, ενώ αυξάνεται η εμπορική δραστηριότητα. Η ορθόδοξη κοινότητα ενισχύεται και αριθμητικά λόγω μετανάστευσης Καππαδοκών από την ευρύτερη περιοχή της Καισάρειας και Ποντίων στα μεταλλεία του Άκ Νταγ (Ak Dağ), αλλά και οικονομικά, ιδίως μάλιστα το εμπόριο επιτρέπει σε μέλη αυτής να καταστούν ιδιαίτερα ευκατάστατα. Έτσι δεν υφίσταται πλέον πρόβλημα συντήρησης μητροπολίτη και απουσίας αυτού, ενώ υπάρχει η δυνατότητα για αύξηση των δραστηριοτήτων της Εκκλησίας (π.χ. το 1794 χτίζεται ο νέος μητροπολιτικός ναός του Αγ. Νικολάου). Η εγκατάσταση Καππαδοκών

συντελείται και στην πόλη και στην άμεση περιφέρεια της Άγκυρας, αν δώσουμε βάση σε τοπική παράδοση των αρχών του 20ού αιώνα για εξ ολοκλήρου καταγωγής των ορθόδοξων της Άγκυρας από την Καισάρεια (που δεν είναι απολύτως ακριβής), κυρίως όμως στην ευρύτερη περιοχή του βιλαετιού αυτής. Είναι πολύ πιθανό ότι οι ορθόδοξοι των σαντζακιών Υοσγάτης (Yozgat), Τσόρουμ (Çorum) και Κίρσεχιρ (Kırşehir) υπάγονταν στη μητρόπολη Καισαρείας και όχι στην Αγκύρα λόγω καταγωγής τους από τα μέρη της Καισαρείας.

Στην πρόσφατη πλέον περίοδο του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, που η αριθμητική δύναμη και γεωγραφική διασπορά του ποιμνίου της μητρόπολης Αγκύρας μπορεί να εντοπιστεί με ακρίβεια, αυτό συντίθεται από τις κοινότητες της Άγκυρας (1.637 άτομα το 1881, 1.565 προ του 1890, 2.251 προ του 1905, 2.587 προ του 1914), του Χαϊμανά (23 άτομα το 1881, 407 προ του 1914), του Εσκίσεχιρ (1.147 άτομα μεταξύ 1880-1890, 2.952 το 1913/1914 ή 1941 κατ' άλλη μαρτυρία), της Κιουτάχειας (4.050 άτομα μεταξύ 1880-1890, 5.398 προ του 1914), των χωριών Ισπίρ και Κετς ογλού του καζά Εσκίσεχιρ (52 και 108 αντίστοιχα προ του 1914), και μικρές κοινότητες στα χωριά Ντικμέν και Κέτζερν του σαντζακιού Αγκύρας, των οποίων η ύπαρξη τεκμαίρεται από την οικοδόμηση εκκλησιών στα έτη 1845 και 1892 αντίστοιχα.¹⁷ Τα μεγέθη αυτά αντιστοιχούν σε μικρό ποσοστό του πληθυσμού όχι μόνο στην ευρύτερη περιοχή αλλά και μέσα στις συγκεκριμένες πόλεις και οικισμούς, υπολείπονται μάλιστα όχι μόνο των μουσουλμάνων, αλλά και των Αρμενίων όσον αφορά την ευρύτερη περιοχή, καθιστώντας έτσι τη μητρόπολη Αγκύρας μια από τις πλέον ολιγάριθμες του μικρασιατικού χώρου. Με συνολικό αριθμό ποιμνίου 10.598 ατόμων βάσει στοιχείων του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την προ του 1914 περίοδο, η μητρόπολη Αγκύρας ξεπερνούσε μόνο αυτές της Φιλαδελφείας και των Κυδωνιών και υπολείπονταν όλων των άλλων του μικρασιατικού χώρου κατά τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία.¹⁸ Επιπλέον, η σημαντικότερη κοινότητα αυτής από αριθμητικής πλευράς δε βρίσκεται στην ίδια την Αγκύρα, αλλά στην Κιουτάχεια, γεγονός που επιβεβαιώνει την ουσιαστική αριθμητική ενίσχυση που δέχτηκε η μητρόπολη Αγκύρας από την επέκταση της αρμοδιότητάς της στην Κιουτάχεια και στο Εσκίσεχιρ και η οποία συντελέστηκε σε απροσδιόριστο χρόνο κατά την οθωμανική περίοδο.

Το ποίμνιο της επαρχίας παρέμενε τουρκόφωνο στο σύνολό του και στις αρχές ακόμα του 20ού αιώνα. Όπως αναφέρεται, ικανοποιητική γνώση της ελληνικής είχαν μόνο οι ανώτεροι κληρικοί, οι δάσκαλοι και μερικοί κρατικοί υπάλληλοι.¹⁹ Πρέπει πάντως να θεωρείται βέβαιο ότι η ίδρυση και λειτουργία των ελληνικών σχολείων κατά τις δεκαετίες του 1870 και 1880 συντέλεσε στη διάδοση της γνώσης

της ελληνικής.²⁰

1. Μωϋσειδης, Μ., «Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ανθυπατικής Γαλατίας: Μονογραφία περί Αγκύρας», *Ξενοφάνης* 2 (1905), σελ. 241.
2. Μωϋσειδης, Μ., «Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ανθυπατικής Γαλατίας: Μονογραφία περί Αγκύρας», *Ξενοφάνης* 2 (1905), σελ. 247.
3. Στο Συνταγμάτιο του Χρυσάνθου Ιεροσολύμων (1715) η μητρόπολη Αγκύρας βρίσκεται ακόμη στην 4η θέση, αλλά σε αυτό του Σεραφείμ Β' (1759) έχει κατέλθει στην 31η θέση. Φέρεται να έχει κατέλθει ακόμη περισσότερο μέχρι το 1855 (Συνταγμάτιο Ανθίμου ΣΤ'), ενώ στο Συνταγμάτιο του 1901 έχει ανέλθει ελαφρά στην 29η θέση. Βλ. Karalevsky, C., "Ancyre. I. Metropole Grecque", *Dictionnaire d' Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, II.2 (Paris 1914), στήλη 1539.
4. Βλ. κατάλογο υφιστάμενων επισκοπών έως τον 11ο αιώνα.
5. Le Quien, M., *Oriens Christianus* I (Paris 1740), σελ. 453-488· Fedalto, G., *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis: series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium, I. Patriarchatus Constantinopolitanus* (Padova 1988), σελ. 55-62.
6. Επί παραδείγματι, στις Notitiae 19 και 20, που αντιπροσωπεύουν την κατάσταση που επικρατούσε κατά το β' μισό του 14ου αιώνα, το αξίωμα του μητροπολίτη Αγκύρας έχει αποδοθεί στον Θεσσαλονίκης. Μεταξύ 1395 και 1406 η Αγκυρα είχε δικό της μητροπολίτη, το Μακάριο, διακεκριμένο αντιρρητικό θεολόγο, ο οποίος είχε συνοδέψει τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' στο ταξίδι του στην Ευρώπη, γεγονός που αυτό καθαυτό αποδεικνύει τη μη επιτόπια παρουσία του. Από το 1406 η επαρχία Αγκύρας εκχωρείται εξαρχικώς στον Γάγγρας, ενώ το 1438 τον τόπο του Αγκύρας επέχει ο Κυζίκου Μητροφάνης. Ο μνημονευόμενος γύρω στο 1450 μητροπολίτης Κωνσταντίνος είχε παραστεί σε σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη, κάτι που μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη ότι ήταν εγκατεστημένος εκεί. Μετά την άλωση, σε δύο συνόδους που τελούνται στην Κωνσταντινούπολη (1471/1472 και 1483/1484), τον Αγκύρας αντιπροσωπεύει ο Θεσσαλονίκης (μήπως αυτό μπορεί να ερμηνευθεί ως κατοχή του αξιώματός του από τον Θεσσαλονίκης;), ενώ το 1475 ο Αγκύρας βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη και χειροτονεί τον Πατριάρχη Ραφαήλ Α'. Βλ. Αλεξανδρίδης, Η., «Η Πάλαι και Νυν Κατάστασις της Μητροπόλεως Αγκύρας», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 22 (1902), σελ. 206-207, 234· Μωϋσειδης, Μ., «Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ανθυπατικής Γαλατίας: Μονογραφία περί Αγκύρας», *Ξενοφάνης* 2 (1905), σελ. 372-74· Ζαχαριάδου, Ε., *Δέκα Τουρκικά Εγγραφα για τη Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)* (Αθήνα 1996), σελ. 133.
7. Ζαχαριάδου, Ε., *Δέκα Τουρκικά Εγγραφα για τη Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)* (Αθήνα 1996), σελ. 115, 118.
8. Ο ναός αυτός που χτίστηκε στη θέση παλαιότερου εγκαινιάστηκε στις 23 Απριλίου του 1794 επί μητροπολίτη Ιωαννικίου. Γενική επισκευή και ανακαίνισή του ολοκληρώθηκε στις 20 Μαΐου 1873. Πρω της οικοδόμησης αυτού του ναού, ως μητροπολιτικός χρησιμοποιούνταν κατά πάσα πιθανότητα ο παλιός ναός του Αγίου Κλήμεντα, ίσως 6ου αιώνα, που σώζεται έως σήμερα. Στις αρχές του 20ού αιώνα υπήρχε στην Αγκυρα και ακόμα ένας παλιός ναός υπό τον έλεγχο της ορθόδοξης κοινότητας, αυτός του Αγίου Γεωργίου. Βλ. Μωϋσειδης, Μ., «Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ανθυπατικής Γαλατίας:

Μονογραφία περί Αγκύρας», *Ξενοφάνης* 2 (1905), σελ. 415.

9. Ο οικισμός που αναφέρεται ως Τιλκισάρ δεν μπορεί να ταυτιστεί. Ο Αλεξανδρίδης (Αλεξανδρίδης, Ηλ., «Η Πάλαι και Νυν Κατάστασις της Μητροπόλεως Αγκύρας», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 22 (1902), σελ. 207) προτείνει υποθετική ταύτισή του με το Σιβρίχισαρ (Sivrihisar), η οποία όμως δε γίνεται δεκτή, αφού είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν το τελευταίο είχε ποτέ ορθόδοξο πληθυσμό καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, ιδίως μάλιστα στις αρχές του 17ου αιώνα. Τουλάχιστον το 15ο και 16ο αιώνα, όπως και κατά την ύστερη περίοδο του τέλους του 19ου αιώνα, η πόλη και περιφέρεια του Σιβρίχισαρ δεν είχαν ορθόδοξο πληθυσμό. Βλ. για 15ο και 16ο αιώνα: Doğru, H., *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi* (Ankara 1997), ενώ για τα τέλη του 19ου αιώνα: Cuinet, V., *La Turquie d'Asie: Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie – Mineure*, τομ. I (Paris 1890).

10. Οι συγκεκριμένες αναφορές σε σαντζάκια αφορούν την ύστερη οθωμανική φάση του θεσμού, το λεγόμενο και *mutasarrıflık*. Αναφέρουμε παρενθετικά ότι στο χώρο του βιλαετιού Αγκύρας εμπλεκόταν και τρίτη μητρόπολη του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αυτή της Χαλδίας με αρμοδιότητα στον καζά του Ακ Νταγ (Ak Dağ) του σαντζακιού Υοσγάτης (Yozgat), βλ. Cuinet, V., *La Turquie d'Asie: Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure* I (Paris 1890), σελ. 301.

11. Οι λοιποί καζάδες του σαντζακιού Κιουταχείας, δηλαδή αυτοί του Ουσάκ (Uşak), Γκεντίτζ (Gediz) και Σιμάβ (Simav), υπάγονταν στη μητρόπολη Φιλαδελφείας.

12. Papadopoulos, Th., *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*² (London 1990), σελ. 93.

13. Barkan, Ö.L., "894 (1488/89) yılı cizyesinin tahsilâtına âit muhasebe bilânçoları", *Belgeler* 1 (1964), σελ. 108.

14. Barkan, Ö.L., "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", στο Cook, M.A. (επιμ.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* (London 1970), σελ. 170. Βλ. λ. "Ankara", *Yurt Ansiklopedisi* 1 (İstanbul 1981), σελ. 537.

15. Οι απαρχές της αρμενικής κοινότητας στην Άγκυρα μπορούν να χρονολογηθούν από τον 11ο αιώνα, οπότε συντελείται η αρμενική μετανάστευση προς την ανατολική και κεντρική Μικρά Ασία. Σύντομα η πόλη εξελίχθηκε σε σημαντικό αρμενικό κέντρο και από τις αρχές του 13ου αιώνα αποτελεί έδρα γρηγοριανής αρχιεπισκοπής, της αρχαιότερης στη Μικρά Ασία, και με εκτεταμένο χώρο αρμοδιότητας. Ο καθολικισμός εισήχθη στην Άγκυρα μέσω αυτής της αρμενικής κοινότητας, στην οποία και περιορίστηκε, κατά τα τέλη του 17ου αιώνα –για την ακρίβεια από το 1686– διά των δραστηριοτήτων του Melcon Thazrazian, μαθητή των ιησουϊτών και κατόπιν επισκόπου Mardin. Ήδη το 1707 οι καθολικοί Αρμένιοι αριθμούσαν γύρω στα 400 άτομα, αριθμός που αργότερα ενισχύθηκε εκτός των άλλων και λόγω μετανάστευσης από τη Mardin. Μετά την επίσημη αναγνώριση της κοινότητας των Αρμενοκαθολικών από το σουλτάνο το 1831, αντίστοιχη επισκοπή ιδρύθηκε στην Άγκυρα το 1850. Κατά την πρόσφατη περίοδο, οι Αρμενοκαθολικοί αποτελούσαν την ισχυρότερη αριθμητικά χριστιανική ομάδα στην πόλη της Αγκύρας, υστερούσαν όμως σημαντικά έναντι των ορθόδοξων και των γρηγοριανών Αρμενίων στην περιφέρεια. Βλ. Tournebize, F., "Ancyre. II. Evêché Arménien Catholique", *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, II.2 (Paris 1914), στήλες 1543-1546.

16. Dernschwam, H., *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55): nach der Urschrift im Fugger-Archiv*, επιμ. Franz Babinger (München-Leipzig 1923), σελ. 186.

17. Cuinet, V., *La Turquie d'Asie: Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure I* (Paris 1890-1891), σελ. 277, και IV (Paris 1894-1895), σελ. 203, 209-210. Μωϋσειδης, Μ., «Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ανθυπατικής Γαλατίας: Μονογραφία περί Αγκύρας», *Ξενοφάνης* 2 (1905), σελ. 415, 416. Patriarchat Oecumenique, *Les Atrocités Kemalistes dans les régions du Pont et dans le reste de l'Anatolie* (Constantinople 1922), σελ. 228, 265. *Yurt Ansiklopedisi 1* (İstanbul 1981), σελ.

541, βλ. λ. "Ankara". McCarthy, J., *Muslims and Minorities: the Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York-London 1983), σελ. 97. Ως προς τον ορθόδοξο πληθυσμό του Εσκίσεχι, ο Cuinet δίνει συνολικό αριθμό 12.700 (!!!) ατόμων σε όλο τον καζά για την περίοδο 1880-1890, τον οποίο αναπαράγει και η Αναγνωστοπούλου. Βλ. Αναγνωστοπούλου, Σ., *Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919: οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος* (Αθήνα 1997), παράθεμα πινάκων χωρίς αριθμούς σελίδας. Ο αριθμός αυτός ελέγχεται ευθύς εξ αρχής ως υπερβολικός και, επιπλέον, έρχεται σε αντίθεση με τη σαφή μαρτυρία του Μωϋσειδη ότι ορθόδοξοι υπήρχαν μόνο στην πόλη του Εσκίσεχι (για την οποία ο Cuinet δίνει το λογικότερο αριθμό των 1.147). Η πληροφορία του Cuinet για την ύπαρξη ορθόδοξου πληθυσμού στην περιφέρεια του Εσκίσεχι και μάλιστα σε τόσο υψηλό αριθμό μάλλον οφείλεται σε λάθος. Σε αυτό συντείνουν και τα δεδομένα του έτους 1913/1914 που παραθέτει ο McCarthy, δηλαδή των 2.952 ορθόδοξων στον καζά του Εσκίσεχι, οι οποίοι μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ως επί το πλείστον βρίσκονται στην πόλη, αλλά και τα στοιχεία που παραθέτει το Οικουμενικό Πατριαρχείο για την περίοδο γύρω στο 1914 κατά τα οποία ορθόδοξοι υφίστανται μόνο στην πόλη (1941) και στα χωριά Ισπίρ (52) και Κετς ογλού(108).

18. Η πληροφορία για 10.598 άτομα προέρχεται από τα στοιχεία που παραθέτει το Οικουμενικό Πατριαρχείο για την περίοδο γύρω στο 1914, βλ. Patriarchat Oecumenique, *Les Atrocités Kemalistes dans les régions du Pont et dans le reste de l'Anatolie* (Constantinople 1922), σελ. 228, 265. Οι Κιτρομηλίδης και Αλεξανδρής παραθέτουν τον αρκετά μεγαλύτερο αριθμό των 16.700 που προέρχεται από επίσης ελληνικές στατιστικές, βλ. Kitromilides, P. – Alexandris, A., "Ethnic Survival, Nationalism and Forced

Migration: the historical demography of the Greek community of Asia Minor at the close of the Ottoman era", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-1985), σελ. 27. Προ του 1890, και με βάση τις πληροφορίες του Cuinet, ο συνολικός αριθμός του ποιμνίου της μητρόπολης αποκαθίσταται στα μόλις 7.093 άτομα (1.896 σε όλο το σαντζάκι της Άγκυρας, 4.050 στην Κιουτάχεια, 1.147 στο Εσκίσεχι), βλ. Cuinet, V., *La Turquie d'Asie: Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure I* (Paris 1890-1891), σελ. 277, IV (Paris 1894-1895), σελ. 203, 210.

19. Karalevsky, C., "Ancyre. I. Métropole Grecque", *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* II.2 (Paris 1914), στήλη. 1539.

20. Μωϋσειδης, Μ., «Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ανθυπατικής Γαλατίας: Μονογραφία περί Αγκύρας», *Ξενοφάνης* 2 (1905), σελ. 415.